

MÜƏLLİM NƏYƏ İSTİNAD ETMƏLİDİR?

İstər dilçilik elmi, istərsə də Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində həllini gözləyən, müzakirə və mübahisə obyektinə ola bilən problemlər çoxdur. Son dövrlərin məlum situasiyası mütəxəssisləri belə problemlərin həllindən müəyyən qədər uzaqlaşdırıb; alim və metodistlərimiz diskussiyalara, elmi-metodiki müzakirələrə bir elə həvəs göstərmirlər. Belə bir vaxtda jurnalın 2-ci sayında dərc olunan («Azərbaycan dili və ədəbiyyat. tədrisi», 1998) «Baş üzvlər və onların ifadə vasitələri» adlı didaktik materiallarla bağlı (məqalənin müəllifi 67 sayılı məktəbin müəllimi Sədaqət Qabil qızıdır) BDU-nun müəllimi Sevinc Novruzova-nın iradlarını, təklif və mülahizələrini əks etdirən «Bir məqalə haqqında» («Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», 1998, № 3) yazısı diqqəti cəlb edir.

Hər iki yazıda kəskin fikir müxtəlifliyi, bir-biri «ilə daban-dabana zidd mülahizələr olduğu üçün diskussiyaya qoşulub, fikirlərimi oxucularla bölüşməyi lazım bildim. Məqalələrdəki əsas ziddiyyət **söz - nitq hissəsi - söz birləşməsi** (o cümlədən **tərkiblər**) — **cümlə üzvü** anlayışları ilə bağlıdır. Nəzərə alsaq ki, bunlar qrammatikanın bel sütununu təşkil edir, müzakirəyə qoşulmağın vacibliyi bir daha aydın olar.

Bəri başdan deyək ki, Sevinc Novruzovanın təklif və «iradlarında, bizə görə, haqlı məsələlər də var. Məsələn, Sevinc xanımın belə bir fikri ilə biz də razıyıq ki, «Yusif ağa» isimlə ismin, «mən özüm» əvəzliliklə əvəzliyin əlaqəsindən əmələ gələn birləşmələrdir; «qara ciyərin piy süzmə qabiliyyəti» II növ yox, III növ təyini söz birləşməsidir; «balaca da olsa» - sifətlə ifadə olunan qədər deyil.

Lakin S. Novruzovanın aşağıdakı mülahizələrinin müzakirəyə ehtiyacı var.

S. Novruzova «**söz güləşdirmək**», «**əldən gedən**», «**həbsə alınan**», «**fitnə törədən**» vahidlərinin *məsdərlə* və feli sifətlə ifadə olunan mübtədalara misal verilməsinə etiraz edir və onların «isimlə feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn birləşmələr» olduğu fikrini irəli sürür. Yəqin, adi oxucuya da aydın oldu ki, söhbət hər cür birləşmədən yox, sabit söz birləşmələrinin (frazoloji birləşmələrin) bütövlükdə bir nitq hissəsi kimi götürüldü-bötürülməməsindən gedir; birinci

muəllif belə birləşmələri bütövlükdə fel hesab edir (nəzərə alaq ki, feli sifət və məsdər felin formalarıdır), ikinci müəllif isə sabit birləşmələri tərəflərinə parçalayır və hər tərəfi ayrı nitq hissəsi kimi götürür.

Əvvəlcə məsələyə elmin və məntiqin gözü ilə baxaq. Bir halda bu ifadələr sabit söz birləşmələridir, deməli, onları tərkib hissələrinə parçalamaq olmaz. Bu birləşmələrin əvvəlindəki «sabit» sözü də elə ona görə işlənir. Və elə yenə bu səbəbə görədir ki sabit söz birləşmələri hər yerdə sintaktik yox, leksik vahid sayılır və terminə «işlənən «birləşmə» sözü sırf şərti xarakter daşıyır, görünür, həmin birləşmələrin yaranma mexanizminin tarixi (etimologiyası) ilə bağlıdır, Bunlar sintaktik vahid olsa idi, dərslik və elmi qrammatika kitablarında «Söz birləşmələri» adı altında öyrənilən anlayışlar arasında onlara da yer ayrılardı. Nə orta məktəbin hazırda istifadədə olan dərsliyində (Q.Kazımov, Y.Seyidov, A.Həsənov. «Müasir Azərbaycan dili», 1972; «Müasir Azərbaycan dili», EA-nın nəşri, III cild, 1981 və s; birinci iki mənbədə «Söz birləşməsi» bölməsini professor Yusif Seyidov, üçüncü mənbədə isə A.Ə.Aslanov yazıb) belə hal müşahidə edilmir. Ancaq nitq hissələrindən bəhs edən bütün mənbələrdə sabit söz birləşmələri (xüsusilə yuxarıda qeyd etdiyimiz tipli birləşmələr) doğru olaraq fel hesab edilir; müvafiq ədəbiyyatlarda mübahisə onların fel hesab edilib-edilməməsi yox, necə fel adlandırılması barəsindədir - frazeoloji fel, mürəkkəb fel, yaxud tərkibi fel. Oxucunu arxayın salmaq üçün mənbələrdən bir neçə sitat verək:

«Bir isimlə bir feldən düzələn mürəkkəb feldən (seçdirmə məmimdir - M.A.) dilimizdə o qədər zəngindir ki, bunlardan bədii əsərlərin dilində də artıq dərəcədə istifadə edilir» (M.Hüseynzadə. «Müasir Azərbaycan dili», 1973, səh. 159). Müəllif belə fellərə «dilə tutmaq», «divan tutmaq», «baş tutmat» kimi sözlər misal verir (yenə orada, səh. 159); «Adlıq, yenlik, təsirlik, çıxışlıq hallardan birində işlənən ismə müstəqil fel qoşulmuş, mürəkkəb fellər yaranmışdır. Bunlar uzun əsrlərin məhsuludur, daha çox məcazi mənada işlənir: başa düşmək, dildən düşmək, ürəyi yanmaq və s» (Q.Həsənov, K.Əliyev, F.Cəlilov. «Azərbaycan Dili», 1989, səh. 69); «...Mürəkkəb **felləri** təxminən aşağıdakı iki növ üzrə təsərif etmək olar. 1) İsim, sifət, əvəzlik, məsdər və ya zərf ilə feldən ibarət olan mürəkkəb

fellər; məs.:həyat sürmək, yardım göstərmək, mübahisə açmaq...» («Müasir Azərbaycanca dili», EA-nın nəşri, III cild, 1980, səh. 223).

Məsələnin metodik tərəfinə fikir verək. Məlumdur ki, müəllim didaktik material hazırlayanda elmdə mövcud olan müxtəlif mübahisəli fikirlərdən sərf-nəzər edərək ən çox orta məktəb dərslərinə əsaslanmalıdır. haqqında bəhs etdiyimiz məsələ, yəni «söz güləşdirmək» tipli vahidlərin fel (nitq hissəsi), yaxud söz birləşməsi hesab edilməsi VI sinfin dərslərində aydın şəkildə belə qoyulur: «Dilimizdə mürəkkəb felə oxşar, əslində isə mürəkkəb olmayan **fellər** də var. Bunların bir qrupu tərkibi fellər adlanır, digər qrupu isə frazeoloji birləşmələrdən ibarətdir» (B.Əhmədov, A.Axundov. «Türk dili», 1994, səh. 13). Göründüyü kimi, professor B.Əhmədov haqqında söhbət gedən felləri mürəkkəb yox, frazeoloji fel hesab edir və «başa düşdü», «qulaq asdı», «başa saldı» kimi sözləri misal gətirir (yenə orada).

İndi də özümüzü bir anlıq dərslərdə hesab edək. Tutaq ki, müəllim «**Əldən gedən imkan təəssüf və darıxmaqla geri dönməz**» cümləsini nitq hissələrinə görə təhlil edir və Sevinc xanımın dediyi kimi, «əldən» sözünü isim, «gedən» sözünü də feli sifət kimi öyrədir. Şagird feli sifətə sual verir: «hansı imkan» və cavab verilir: «gedən imkan». Təbii ki, düzgün cavab «əldən gedən imkan» olmalıdır. Bu, bir daha onu göstərir ki, frazeoloji vahidləri tərəflərinə parçalayıb nitq hissələrinə görə təhlil etmək olmaz, çünki tərəflər «daşlaşıb» və müstəqil mənalarını itiriblər. Bir qədər sonra Sevinc xanım «**biruzə vermə**», «**cəza verir**», «**yol vermə**», «**bəhrəsini verəcək**» sabit birləşmələrinin də «felle ifadə olunan sadə xəbərlərə misal verilməsi»nə etiraz edir və yazır: «Onların heç biri tək-cəldən ibarət deyil, iki sözlü ifadələrdir», Əvvəla, söhbət cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrindən gedirsə, «iki sözlü ifadə» deyimi məqbul sayıla bilməz. hər şeydən əvvəl ona görə ki, biz şagirdə öyrətmirik ki, filan cümlə üzvü iki sözlü, yaxud üç sözlü ifadə ilə ifadə olunub. Cümlə üzvləri ifadə ilə ifadə olunub. Cümlə üzvləri ifadə vasitələrinə görə iki şəkildə fərqləndirilir - nitq hissəsi, yaxud söz birləşməsi ilə (təbii ki, sərbəst söz birləşməsi). İkinci də, «ifadə» sözü dilçilik termini kimi həm söz, həm söz birləşməsi, həm də fraza kimi başa

düşülür (bax; «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti», II cild, 1980-ci il, səh. 441). Söhbət konkret olaraq hər hansı cümlə üzvünün ifadə vasitəsindən gedirsə, bu üç terminin üçünü də ona şamil etmək olmaz. Yəni, eyni vahidə həm söz, həm söz birləşməsi demək səhvdir. Ancaq müəllifin yuxarıdakı yanaşma tərzini götürsək, aydın olar ki, bunlar da müxtəlif nitq hissələrindən ibarət söz birləşmələri hesab edilir və «yalnız ikinci tərəflərin fellərdən «ibarət» olduğu təkid edilir. Nəzərə alsaq ki, sintaksisdə söz birləşmələri əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə iki yerə ayrılır, Sevinc xanımın mövqeyindən belə anlaşılır ki, bunlar feli birləşmələrdir. Frazeoloji vahidlərin fel hesab edilməsi barədə yuxarıda fikrimizi əsaslandırmağa çalışdıq. Onları bu frazeoloji fellərlə əlaqədar təkrar etmək istəmirik. Ancaq «yol vermə» (inkarda), «bəhrəsini verəcək», «bürüzə vermə» (inkarda), «cəza verir» fellərini zorla da olsa. tərəflərinə parçalasaq, yenə də onları feli birləşmə hesab etmək olmaz. Çünki orta səviyyəli şagird də bilir ki, feli birləşmənin əsas (ikinci tərəfi) felin təsriflənməyən formalarından birində olmalıdır. Burdakı «ikinci tərəflər» isə təsriflənən formalardadır.

O ki qaldı frazeoloji fellə ifadə olunan mübtədə və ya xəbərlərin quruluşca sadə, yaxud mürəkkəb olmasına, bu məsələ də orta məktəb dərslərində çox aydın şəkildə qoyulur: «Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar mürəkkəb olur» (7-8-ci siniflər üçün göstərilən dərslik, səh. 57); «Nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərlər sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar isə mürəkkəb xəbər adlanır» (yenə orada, səh. 60).

Əgər, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, dərsliklər və digər elmi mənbələr frazeoloji birləşmələri fel hesab edirsə və fel də nitq hissəsidirsə, onda, təbii ki, onunla ifadə olunan cümlə üzvləri quruluşca sadə sayılacaq.

«Ehtiyatlı ol», «rüsvay olmayasan», «məşğul olmal», «abad etməli» vahidlərinə də məqalə müəlliflərinin münasibəti müxtəlifdir. S.Qabil qızı bunları fellə ifadə olunan sadə xəbərlər, S.Novruzova isə «yalnız ikinci tərəfi fellərdən ibarət» «iki sözlü» «birləşmələr» hesab edir. Görmək çətin deyil ki, ikinci tərəflər müstəqil mənalı sözlər deyil, köməkçi fellərdir. «Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir» (7-8-ci

siniflərin göstərilən dərsləyi, səh.18). B.Əhmədov və A.Axundovun VI siniflər üçün yazdıqları dərsləkdə «et»mək, «elə»mək, «ol»maq köməkçi fellərinin başqa nitq hissələri ilə birgə işlənməsində əmələ gələn fellər quruluşca tərkibi fellər adlandırılır. (1994-cü ilin nəşri, səh.13). Bunlar digər müvafiq dilçilik ədəbiyyatlarında da fel hesab olunur, ancaq bəziləri tərkibi, bəziləri də mürəkkəb fel deyir. Yuxarıdakı məntiqlə bir də təkrar edirik: əgər bunlar feldirsə, deməli, sözsüz, sadə xəbərlərdir.

Məqalələrdəki fikir müxtəlifliyindən biri də **«ata-baba ruhunun Novruz bayramı ərəfəsində göydən qohum-əqrabanın evinə qayıtması»**, **«birinin birinə ilk baxışda aşiq olması»**, **«onun həmsoyları ilə birlikdə qonşu soydan qayıtmış həmsoylarını qarşılamağa çıxması»** kimi birləşmələrlə bağlıdır. Orta məktəb müəllimi bunları məsdər tərkibi, BDU-nun müəllimi isə təyini söz birləşməsi hesab edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, söz birləşmələri əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə iki yerə ayrılır: ismi birləşmələr və feli birləşmələr. Təyini söz birləşmələri kimi birləşmələrin «daha çox işlənən» növlərindəndir. Deməli, birləş-mənin təyini söz birləşməsi olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə onun ismi birləşmə olduğunu sübut etmək lazımdır. İsmi birləşmələr isə: «İkinci tərəfi adlarla (əsasən isim, sifət, sayla, eləcə də substantivləşmiş başqa sözlərlə) ifadə olunan birləşmələrə» deyilir. (7-8-ci sinfin göstərilən dərsləyi, səh.22). Yuxarıdakı birləşmələrin heç birinin əsas tərəfi bu sadalanan nitq hissələrindən deyil (qayıtması, aşiq olması, qarşılamağa çıxmaması), məsdərdir. Daha doğrusu, mötərizədə sadalanan məsdərlər əvvəl gələn sözləri özlərinə tabe edərək tərkib əmələ gətirmişlər. Bəlkə, Sevinc xanım tərəflərin hal və mənsubiyyət şəkilçisi qə-bul etməsinə əsaslanaraq bunları təyini birləşməsi hesab edir. Bizcə, məsələyə bu mövqedən yanaşmaq da yanlışdır. Çünki mənsubiyyət və hal şəkilçisi qəbul etmək təyini söz birləşmələrinin əsas (sabit) xüsusiyyəti dayıl. Buna əsaslansaq, onda gərək birinci növ təyini söz birləşmələrini həmin cərgədən çıxaraq. Çünki onun tərəfləri hal və mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan işlənir.

İkinci məqalədə daha sonra oxuyuruq: «Mənim istədiyim», **«Keyxosrovun bizim üzərimizə at təpəcəyi»** ifadələri feli sifət tərkibi deyil, təyini söz

birləşmələridir». Məsələnin elmi tərəfini bir qırağa qoyaq. Orta məktəbdə şagirdə öyrədilir ki, «fəllərə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən –dıq⁴ şəkilçisi artırmaqla ...fəli sifətlər düzəldilir» (VI sinfin göstərilən dərslisi, səh.69). Sitatdakı deyilişdən aydın olur ki, bu tip fəli sifətlərdə -dıq şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisindən ayrılır. (Yəni «istədiyim» sözündə fəli oifət şəkilçisi -dik yox, «diyim»dir). Sonra da şagird öyrədilir ki, «fəli sifətlə onun əlaqəyə girdiyi sözlər birlikdə fəli sifət tərkibi adlanır» (yenə orada, səh.73), yaxud «Əsas tərəfi fəli sifətlə ifadə olunan tərkiblərə fəli sifət tərkibləri deyilir» (7-8-ci sinfin göstərilən dərslisi, səh.34). Yuxarıdakı birləşmələrin əsas tərəflərinin (istədiyim, at təpəcəyi) fəli sifət olması şübhəsizdir. Əgər əsas tərəf fəli sifət və ya bir az əvvəlki nümunələrdə olduğu kimi, məsdədirsə və şagird dərslisində aydın şəkildə oxuyursa, «əsas tərəfi fəlin təsriflənməyən formaları (məsdər, fəli sifət, fəli bağlama) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə fəli birləşmələr deyilir» (yenə orada, səh.31), onda hansı əsasla belə birləşmələri fəli birləşmələr, yaxud tərkiblər yox, ismi birləşmələrin bir növü olan təyini söz birləşmələri hesab etmək olar?

Xəbərlərin tərkiblərlə (fəli birləşmələrlə) ifadə olunub-olunmaması da eyni cümlənin üzvlərinə görə təhlilində müəlliflər arasında fikir müxtəlifliyi yaradıb. Oxucu üçün aydın olsun deyə, S.Novruzovanın məqaləsindəki fikri sitat verəcəyik: «Biri kimsəni xilas etməkdir, biri kiməsə zərər yetirməkdir» cümləsində «kimsəni», «kiməsə» sözləri, «Amma mənim istədiyim bunları nadanlıqdan xilas etməkdir» cümləsində «bunları». «nadanlıqdan» sözləri, «Sizin ən böyük səhviniz bu xalqı tanımamağınızdır» cümləsində «bu xalqı» sözləri, «Ola bilər ki, bu qəbirdən tapılmış o insan kəlləsindən biri, haqqında söhbət gedən gil qabı icad eləyəndir» cümləsində «haqqında söhbət gedən gil qabı» sözləri, «Cəlilzadə çox yaxşı yoldaşdır, sakit-sakit danışan, adamı yaxşı başa salandır» cümləsindəki «sakit-sakit», «adamı», «yaxşı-yaxşı» sözləri həmin cümlələrin xəbərlərinin tərkibinə daxil deyil. O cümlələrin xəbərləri bunlardır: «xilas etməkdir», «zərər yetirməkdir», «xilas etməkdir», «tanımamağınızdır», «icad eləyəndir», «danışandır», «baş salandır».

Bu məsələ - xəbərlərin tərkiblə ifadə olunub-olunmaması dilçilər arasında

çoxdan mübahisə obyektidir. Hələ 1962-ci ildə nəşr olunan bir ali məktəb dərslində oxuyuruq: «Məsdər tərkibi, digər tərkiblər (feli bağlamalar və feli sifət tərkibləri) kimi qeyri-predikativ birləşmələrdir. Buna görə də bu tərkiblər xəbər yerinə düşəndə predikativ xarakter daşıyır və beləliklə də, öz tərkib olmaq keyfiyyətini itirmiş olur» («Müasir Azərbaycan dili», II hissə, 1962, s. 91). Lakin elə həmin mənbənin başqa bir yerində «Feli sifət tərkibləri xəbər rolunda» yarımbaşlığı altında tərkiblərlə ifadə olunan xəbərlərə aid çoxlu nümunələr verilir (səh.75-76). Son dövrdə çap olunan dilçilik ədəbiyyatında da (biz xüsusilə dərslərləri nəzərdə tuturuq) xəbərin tərkiblərlə ifadə olunması, əsasən, qəbul edilib. Bəs orta məktəb dərslərində bu məsələ necə qoyulub? 7-8-ci sinfin dərslində oxuyuruq: «xəbər ...məsdər və feli sifət tərkibləri ilə də ifadə oluna bilər» (səh.60). Elə oradaca belə bir nümunə verilir: «Bu həkim universiteti təzə qurtaranlardandır». Sevinc xanımın mülahizəsinə görə bu tərkib belə üzvlənməli idi: «universiteti» - tamamlıq «təzə»- zərflik, «qurtaranlardandır» - xəbər.

Bir daha qeyd etmək istəyirik ki, hər iki müəllifin fikirləri arasındakı ziddiyyət, əsasən, dilçilik ədəbiyyatından gəlir. Amma əgər söhbət orta məktəb üçün didaktik materialların hazırlanmasından gedirsə, ilk növbədə dərslərə əsaslanmaq, onların mövqeyindən çıxış etmək daha məqbuldur. Sevinc xanım özü məqaləsinin əvvəlində yazır ki: «bəzi dil faktlarına elmi-nəzəri dilçilik münasibəti ilə hazırda orta məktəb (hətta ali məktəb) tədrisindəki münasibət arasında tam uyğunluq yoxdur... Ona görə də haqqında danışdığımız məqalədəki mübahisə törədə bilən bu tipli faktların üstündən keçirik». Ancaq yuxarıdakı şərhərdən də aydın görünür ki, müəllif bunların üstündən keçə bilməyib və onun dili ilə desək, «yanlışlığına şübhə etmədiyi» məsələlərə də elmi-nəzəri məntiq prizmasından və orta məktəb tədrisi baxımından yanaşmayıb.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 1998, №4